
KISS LÁSZLÓ

REFORMKORI PRÓBÁLKOZÁSOK A „NEMZETI KARAKTER” MEGHATÁROZÁSÁRA II.

Tanulmányunk első részében¹ a nemzeti karakterrel foglalkozó reformkori kutatások történelmi alapjait, kiváltó okait, előzményeit vizsgáltuk korabeli írók gazdag felhasználásával. Majd szót ejtettünk a kifejezés használata körüli bizonytalanságokról, s végül a téma néhány etnikai/származási/faji vonatkozásáról is. A mostani, második részben először a nemzeti karakter rokon értelmű kifejezéseiről lesz szó, majd a fő komponenseivel kapcsolatos ún. egy- és többtényezős elméletekről. Végül arra az ugyancsak izgalmas kérdésre is választ keresünk, hogy a reformkori „publicisták” a nemzeti karaktert és annak komponenseit állandóaknak, időtállóaknak tekintették-e, vagy ellenkezőleg, az idő múlásával változóaknak, netalántán megszűnőeknek. Ezzel az írással szeretném köszönteni kedves kollégáimat, a most 80 esztendőes Kaló Ferencet és Kertész Istvánt.

A „nemzeti karakter” rokon értelmű kifejezései

A 18. század végén ugyan már a „nemzeti karakter” kifejezés is fel-felbukkant, de nem ez volt a jellemző. Számos eltérő megnevezése, szinonimája, rokon értelmű kifejezése létezett. Mi több, ezek voltak túlsúlyban. Nemzeti „különöség”, „megkülönböztető” vagy „ismertető jegy”, „saját(os)ság”, „bélyeg”, „jelleg” vagy „jellem”, „tulajdonság”, „hajlandóság”, „lélek” stb. Ezek a szinonimák többnyire nem egyedül, nem egymagukban fordultak elő, hanem a felsoroltakkal (és fel nem soroltakkal) vegyesen, akár egy íráson belül is. Ez már önmagában is mutatta a nemzeti karakter körüli számos bizonytalanságot, kiforratlanságot. De ez nem is lehetett másként! Vizsgált korszakunk, az 1770-es és az 1840-es évek közötti kulturális reformkor mind a nemzetfelfogás, mind a nemzettudat, mind pedig a nemzeti karakter szempontjából átmenetinek tekinthető. Átmenetet képezett a középkori-kora újkori rendi-nemesi nemzetből a modern, liberális nemzetbe és nemzettudatba. Érthető tehát, hogy a kialakulóban, pontosabban: átalakulóban, megújulóban, megteremtődőben lévő nemzet és nemzeti tudat velejárájaként a nemzeti karaktert is képlékenység, kiforratlanság és számos terminológiai bizonytalanság jellemezte. A leggyakoribb szinonimáira, rokon értelmű kifejezéseire jó néhány korabeli példát fogunk felsorakoztatni. A szöveg- és korhűség kedvéért nem fukarkodunk a – rövidebb vagy hosszabb – szó szerinti idézetekkel. A nemzeti karakter változatait a szö-

---

1 Kiss 2021: 29–44.

veg megfelelő helyein a jobb átláthatóság kedvéért vastagított dőlt betűkkel emeljük ki.

Az akár egy íráson belül jelentkező fogalmi/kifejezésbeli változatosság egyik korai példája akár Decsy Sámuel „Osmanográfiá”-ja (1789) is lehetne, amelyben a „**különbség**”, a „**szokások**” és a „**tulajdonság**” egyaránt szerepeltek, különböző jelzős szerkezetekben (erkölcsi, természeti, erkölcsi és természeti tulajdonság).² Az Oszmán Birodalomban élő török és alávetett lakosok testi, természetbeli különbségeivel ugyanúgy foglalkozott (egyébként egy Porter nevű angol követ francia nyelvű könyvéből sokat merítve), mint az oszmán–török férfiak és asszonyok természeti jó tulajdonságaival vagy az oszmán ifjak nemzeti szokásaival. Leírását az oszmán férfiak és (fő)méltóságok öltözetének, ételeinek stb. részletes ismertetésével folytatta. Meglátása szerint a török nemzet erkölcsi tulajdonságainak ismerete nélkül nem lehet ítéletet mondani a természetéről, a cselekedeteiről, a vallásáról és a tudományáról.

Ugyanebben az időben Bessenyei György a „Magyarság” (1778) című nagy hatású röpiratában, majd a „Rómának viselt dolgai”-ban (1801), miközben az anyanyelv nemzetmegtartó voltára, ápolásának szükségességére hívta fel a figyelmet, az anyanyelv (és az öltözet) **megkülönböztető voltáról, különösségéről** beszélt. Leszögezte, hogy nem idegen nyelvek ismeretével, hanem csak „**Nemzeti valóságod**”-dal, „**magyar magad**”-dal és magyar nyelveddel összeforva lehetsz sikeres.³

Amint Bessenyei példája is mutatta, a 18. század végétől a **különösség**, a **megkülönböztetés** motívumai lettek a nemzeti karakter – minden bizonnyal – legfontosabb szinonimái. 1823-ban például a „Tudományos Gyűjtemény” cik-kírója úgy látta, hogy az a nemzet, amelyik nem becsüli a nyelvét és a szokásait, az „hamar kivetkőződik abból, a’ mi neki tulajdona volt, el veszti különösségét, más Nemzetekkel öszve foly, és oda a’ Nemzetisége!”⁴ De akár Fényes Elekre is hivatkozhatnánk, aki 1842-ben megfogalmazta azt a(z egyébként nem tőle származó) gondolatot, hogy Magyarország Európa kicsinyben. Itt ugyanis „18 különféle nép lakik”, amelyek a nyelvükben és egyéb vonásaikban is különböznek egymástól, és ehhez a „nagy különféleség”-hez évszázadok óta makacsul ragaszkodnak.⁵

A nemzeti karakter népi/nemzeti különbségként való beállítására jó példa lehet két kalendárium is. 1834-ben „A’ Magyar Házi-barát” rovatának már a címe is magáért beszélt: „Nemzeti különözés, népkarakter, ’s népkülönözés”.⁶ A következő évi számának rovatcíme némileg ugyan módosult, de a lényeg változatlan maradt: „Nemzeti különbözmény, Népkarakter, Népkülönösség”.⁷

2 Decsy 1789: 126–127, 144–145, 168.

3 [Bessenyei] 1778: 3–14; Bessenyei 1801.

4 Mi az oka, hogy a’ Külföldiek... többnyire balúl ítélnek... 1823: IX. 71–72.

5 Fényes 1842: I. 60.

6 A’ Magyar Házi-barát... 1834: 39.

7 Az egész rovat: A’ Magyar Házi-barát... 1835: 24–38.

A „Közhasznu Honi Vezér”-nek (1843) is volt népismertetés rovata, de témánk szempontjából a rovat tartalmát magyarázó alcím az igazán érdekes. Mind a „nemzeti különösségek”, mind a „**népsajátságok**” kifejezés felbukkant a „néposztályok **jellemrajza**”-val együtt.⁸

A nemzeti különösség/különb(öző)ség/különféleség tehát nem egyszer a **népi/nemzeti saját(os)ságok**kal kapcsolódott össze. Példája ennek egy 1817-es értekezés, amelynek szerzője, miközben a nyelv fontosságára hívta fel a figyelmet, arra is rámutatott, hogy: „Míg valamely nemzet tulajdon nyelvével él, addig fenn marad az ő sajátosságában; annak elhagyatásával elveszti különbségét.”⁹ 1833-ban az első magyar betűrendes szótár „nemzet” címszava is a „nemzeti characterről (sajátságáról)” írt.¹⁰ Egy tíz évvel későbbi cikk a nemzetiség kitüntető külső bélyegeit nevezte „nemzeti sajátosságoknak”.¹¹

A nemzet/nép karakterének lényege tehát a kulturális reformkorban a másoktól megkülönböztető sajátos vonásokban, saját(os)ságokban rejlett. Ezek egyike s egyben a nemzeti karakter újabb, gyakori szinonimája a **nemzeti jellem** volt. Komory Dávid a forradalom küszöbén ugyanúgy a nemzet ősi jelleméről írt (amelyet a szokások és az erkölcs alkotnak), mint Rónay Jácint. A nemzeti jellem történelmi korszakolásával is megpróbálkozott.¹² Ebben a termékeny 1847-es évben Rónay Jácint nagy lélegzetű szociálpszichológiai, nemzetkarakterológiai tanulmányának¹³ már a címében is ott szerepelt a „Jellemisme” kifejezés. Mi több, a jellemet mint a nemzeti karakter szinonimáját erkölcsstani és lélektani szempontból is körülírta.¹⁴ Ez utóbbi értelemben a jellem azon ismérvek összessége, amelyekben az emberi nem belüli különbségek alapulnak. Nála is felbukkant tehát a „különbség”, a megkülönböztetés régóta ismert motívuma. Rónay szerint ezen a végtelen lélektani téren a legkönnyebb és legtöbb a tévedés lehetősége, hiszen: „annyiféle az ember, ahány!”¹⁵ Ugyanakkor az erdélyi Kőváry László szintén a magyarok és a székelyek jellemét rajzolta meg.¹⁶

Komory Dávid hivatkozott írásában feltűnt a nemzeti jellem, illetve karakter egyfajta **nemzeti „bélyeg”**-ként való megjelölése is. A többihez hasonlóan a bélyeg terminus is többnyire jelzős szerkezetekben fordult elő, és (akár a különösség/különb(öző)ség/különféleség) már a kulturális reformkor kezdetétől igen közkedvelt volt. A „Hadi és Más Nevezetes Történetek” 1790 kora tavaszán 3 kérdésből álló pályázatot írt ki a haza és az anyanyelv felvirágoztatása, boldogulása céljából. Az 1. kérdés ugyan a nemzeti karaktert („Nationalis Character”-t)

8 Közhasznu Honi Vezér 1843: 124.

9 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: II. 4.

10 Közhasznu Esmeretek Tára... 1833: VIII. 273.

11 [Szilágy] 1843: 109.

12 Komory 1847: 233, 234.

13 Rónay 2001: 51–224.

14 Rónay 2001: 51.

15 Rónay 2001: 52.

16 Kőváry 1847: 177–178, 181–182.

„a' Nemzet' természeti tulajdonságá"-val azonosította,¹⁷ ám a következő évi számban az egyik pályamunka szerzője már az alábbi meghatározással élt: „1. §. Minden Nemzetnek van Nationalis Caractere, az az, minden más Nemzetektől, meg- különböztető Bélyege...” De (hogy a pályázati kiírás címének is megfelelően) azt is hozzátette, hogy ezt „különös természeti Tulajdonságnak is méltán lehet nevezni”.¹⁸ Baróti Szabó Dávid „Kisded Szótár”-ának (1792) „nemzet” címszavában is ez szerepelt: „Nemzeti bélyeg, nationalis character”.¹⁹

A nemzeti karakter bélyegként történő megjelölése a következő évtizedekben is közkedvelt maradt. 1817-ben a (görög eredetű) „charakter” terminust Mokry Benjámín így magyarázta: „valamire irtt vagy valamibe vésett, és bényomott, j e g y e t, j e l t, b é l y e g e t” jelent.²⁰ Két évvel később Thaisz András a nemzet és a nemzeti karakter megítéléséről írt. Látszólagos ellentmondás volt csupán, hogy a címben a „Nemzeti Character” kifejezést használta, a szövegben viszont „belső bélyegről (Character)” beszélt. Lábjegyzetes definíciójában is a „bélyeg” szerepelt.²¹ A „Philosophiai Műszótár” 1834-ben a nemzeti karaktert (nationalis character) ugyanúgy a „nemzeti bélyeg”-gel azonosította, mint ahogy a „Törvénytudományi Műszótár” is 1847-ben.²² Ez utóbbiban – a terminológiai bizonytalanság jeleként, különféle szerzőkre hivatkozva – a „nemzeti szívbélyeg”, a „nemzeti lelkezet” (értsd: nemzeti lelkelet/lélek), illetve a „nemzeti jellem” szinonimák is megjelentek.²³ Kossovich Károly 1842-ben, már a halála után megjelentetett gazdaságtörténeti könyve érdekes módon a nemzeti karakter definiálására, körülírására is vállalkozott. Azt a belső, szellemi természetű „erkölcsi bélyeg”-gel, valamint a „nemzeti lelkelet”-tel („vagy is character”-rel) azonosította. Nem zavarta, hogy eközben a nemzeti karakter több külső, materiális komponensét is megnevezte.²⁴ A fent hivatkozott szerzők szerint tehát a nemzeti karakter lényege a más nemzetektől való, változó komponensű megkülönböztető, külső és belső természetű „bélyegeket”-ben rejlik.

A nemzeti karakter egy újabb rokon értelmű kifejezése a – nemzeti bélyeggel és a megkülönböztetéssel is vegyes – **nemzeti tulajdonság** volt. A sok lehetséges magyarázat közül csak egyet ragadtunk ki a példa kedvéért. A magyarokat az ókori parthusokkal (valamint a szkítákkal és a türkökkel) rokonította egy ismeretlen szerző 1826-ban. Erre utalnak „a' nemzeti bélyegeket' egygyezései.

17 Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790: 15. füzet, 1790. március 2. 280.

18 A' Magyar Nyelvnek a' Magyar Hazában való ... 1790: 3.

19 Baróti Szabó 1792: 157.

20 Mokry 1817: VIII. 3.

21 „Bélyeg, Character. Ezen szó... a' Görögben is meg esmértető jelt, jegyet, bélyeget jelent”. A karakter „meg esmértető bélyege az Embernek”. Thaisz 1819: IX. 36.

22 Sorrendben: Philosophiai Műszótár 1834: 124; Törvénytudományi Műszótár 1847: 290.

23 Törvénytudományi Műszótár 1847: 290.

24 Kossovics 1842: 35–36.

Vannak t. i. minden nemzetnek saját tulajdonságai, mellyek által ők magokat az idegenektől megkülönböztetik.”²⁵

Külön is ki kell térnünk a (már ismert) **nemzeti lélekre**, amelyet – kimondottan a nemzeti lélekkel foglalkozó írásában – Vedres István a **nemzeti erkölcs**-cel és néhány külső, látható nemzeti jellegzetességgel együtt írt le 1822-ben. Szerinte a nemzeti lélek nem más, mint a nemzetet alkotó egyének lelki gondolkodásmódjának az összessége.²⁶ A nemzeti erkölcsök elkorcsosultak. Ezzel megfertőzték a magyar nemzet karakterét.²⁷ Öt év múlva egy névtelen cikkíró szintén a nemzeti lélek és erkölcs/virtus (értsd: erény) fontosságát hangsúlyozta. A nemzeti lélek nélkül ugyanis „úgy vesz el a’ nemzet, mint a’ világ nap nélkül. – Hol a’ nemzeti erkölcs vagy virtus hanyatlik, vagy eltűnt, meg van ott romolva a’ nemzet...”²⁸

Összefoglalóan újból megállapítható, hogy noha a „nemzeti karakter” kifejezést néhányan már a kulturális reformkor kezdetétől ismerték és használták, mégsem ez volt a legelfogadottabb és a leggyakoribb. Számos, többnyire egymással keveredő szinonimája, rokon értelmű kifejezése létezett, ami meggyőzően mutatta, hogy a „nemzeti karakter” használata és értelmezése korántsem volt egységes. Hrabowsky Dávid „Szóbírálat”-a (1841) nem véletlenül hívta fel a magyarok figyelmét a „character” – a magyar beszédben megfigyelhető, német hatásra terjedő – parttalan, szerteágazó használatának veszélyeire.²⁹ Arra is rámutatott, s ez már a saját tétovaságáról is árulkodott, hogy a „jellem” mint a karakter magyar megfelelője ugyan nem régi szó, de mégis általánosan elterjedt.³⁰ A karakter szóval „lelkünk’ cselekvényi erejének” (cselekvő erejének) adunk irányt. A character alatt az „önmunkás lélek’ eredeti bélyegét, vagy csak az egyéneket egymástól megkülönböztető sajátságot” kell érteni; „mindig valami benső, valami lényileg minket illető állapotot akarunk általa kifejezni, nem pedig valami külső állapotra, vagy általában mulékony sajátságra vonatkozó tulajdonságot” fejez ki.³¹ Hrabowsky tehát legalább egy dologban biztos volt. A nemzeti karakternek vannak belső és külső tényezői.

Egy- és többtényezős elméletek

Nemcsak a nemzeti karakter megnevezésében voltak jelentős különbségek, hanem komponensei számának és összetételének a megítélésében is. Ez különféle okokkal magyarázható, de mindenképpen összefüggött a nemzeti

25 [Y] 1826: I. 4, 16, 42, 44.

26 Vedres 1822: XI. 60.

27 Vedres 1822: XI. 62, 63–66, 70–72.

28 A. J. 1827: II. 29.

29 Hrabowsky 1841: 43. sz. 683–686.

30 Hrabowsky 1841: 43. sz. 683.

31 Hrabowsky 1841: 43. sz. 684–685.

karakterrel valamilyen szinten foglalkozó írások szerzőinek foglalkozásával, szakmai, tudományos vagy szépírói kvalitásaival, érdeklődésével, felkészültségével, (német és magyar) szakirodalmi ismeretével. Az írások jó része csupán érintőlegesen tért ki a sokrétű téma valamelyik vonatkozására. Természetesen voltak, bár nem nagy számban, olyanok is, akik alaposabban, felkészültebben és valóban célirányosan igyekeztek a témához nyúlni, bárhogy nevezték is a nemzeti karaktert. Egyes szerzők saját véleményyt (is) formáltak, mások – és ők voltak többen – idegen gondolatokkal ékeskedtek, jobbára hivatkozások nélkül. Mai szemmel nézve főleg ez utóbbiak tudományos értéke – tisztelet a kivételnek – vitatható. Persze a kulturális reformkorban a tudományosságot még teljesen másfajta mércével mérték, mint napjainkban.

Ezek után lássunk jó néhány példát – az egyszerűbbektől az összetettebbek felé haladva – az „egytényezős”, majd a „többtényezős elméletek”-re. Az előbbiek között – amint látni fogjuk – voltak valódi egytényezősök is, de nem ez volt a jellemző. Sokkal több volt az olyan eset, amikor a kiemelt fontosságúnak vélt vagy szinte abszolutizált alkotóelem (legyen az a nyelv, az öltözet, az étel vagy egyéb) más komponensekkel együtt jelent meg. A valódi többtényezős elméletekben jobbára nem volt kiemelt fontosságú elem.

Bárhogy is volt, az egyik legfontosabb alapkérdés mindvégig az maradt, hogy a **nyelv** és a nemzet milyen viszonyban állnak egymással. Kapcsolatukban melyik a fontosabb? Ezek a herderi ihletésű kultúrfilozófiai kérdések számos magyar szerzőt foglalkoztattak hajdanán. Ismerjük már Bessenyei György „Magyarság” című röpiratát (1778), amelyben az **anyanyelv** (és az **öltözet**) nemzetet megtartó különös és leginkább kifejező voltára hívta fel a figyelmet. Feltette a korántsem költői kérdést is: „hogy neveznéd az olyan Nemzetet, mellynek anya nyelve nem vólna? Se hogy...”³² Anyanyelv nélkül szüntelenül azt kérdeznék tőle: „*hát te mi vagy honnan jöttél, ki vagy?*” (A szerző kiemelései – K. L.)³³ S ez azért van – tette hozzá a „Rómának viselt dolgai”-ban (1801) –, mert: „Ha különös nyelved, öltözeted nem lesz, aláb esel a Zsidónál...”³⁴ Ha megszűnik a nemzet különös nyelve és öltözete, elpusztul a nemzet is. A kulturális reformkor kezdetétől természetesen sok más szerző is úgy vélekedett, hogy a nemzetet és annak karakterét a másoktól megkülönböztető nyelve, valamint a magyarosnak tekintett vitézi öltözete (különös tekintettel a dolmányra) együttesen fejezik ki.³⁵

A „Mindenes Gyűjtemény” 1790. évi levelében a nemzeti nyelv kizárólagos nemzetfenntartó volta is felbukkant. „A’ Protestánsoknak dícséretekre megkell vallanom, hogy eleitől fogva ők vóltak leg-inkább Magyar nyelvünknek, ‘s Nemzeti bélyegünknek őrizőjik. Ha ők nem lettek vólna, talán eddig mind nyelv-

32 [Bessenyei] 1778: 6, 7.

33 [Bessenyei] 1778: 8.

34 Bessenyei 1801.

35 Vitézi öltözet 1789: X. levél 154–155; 1790. XXI. levél 329–330. Csétsenyi Svastics 1823: 350–351.

vünk, mind Nemzeti characterünk végképpen el-töröltetett vólna.”³⁶ A nyelv és nemzeti lét, illetve a nyelv és nemzeti karakter egymást feltételező kapcsolatról, a nyelv nemzeti különbségeket eredményező voltáról Budai Ézsaiás is hasonlóképpen vélekedett 1805-ben, amikor leszögezte, hogy 900 egynehány év óta a magyarok nemcsak az Ázsiából hozott nyelvüket tartották meg, hanem a régi durvaságot, vadságot és bárdolatlanságot is, bár az idők során már a pallérozódás útjára léptek.³⁷

1817-ben egy cikkíró Herder és korábbi magyar szerzők nyomán – egyebek mellett – újból megismételte azt a már jól ismert alaptételt, amely szerint: „Míg valamely nemzet tulajdon nyelvével él, addig fennmarad az ő sajátosságában; annak elhagyatásával elveszti külömségét. Melly nemzet önnön nyelvét megveti, fennállását letapodja.”³⁸ A „Tudományos Gyűjtemény” 1824-es egyik írásában pedig az állt, hogy „a’ nyelv sorsa szorosán öszve-van kötve a’ nemzetével, és hogy egyiknek zavarodása, vagy elenyészése húzza a’ másikat maga után”.³⁹ Még mélyebben foglalkoztatta a probléma azt a szerzőt, aki Herder (nyelv elsőbbségét hangoztató) követőivel vitatkozott 1827-ben. Két korabeli irányzatot különböztetett meg. „Amazok a’ nyelvben éltetik a’ nemzetet, emezek a’ nemzetben a’ nyelvet.” Na de a görög vagy a római nemzet már rég megszűnt, a nyelvük viszont máig létezik, s e két nemzet nevét megőrizte. Vagyis a nyelv nem tartotta fenn a nemzetét, csak a nevét. De ahhoz, hogy a nemzet neve fennmaradjon, nem is szükséges a nyelv, hiszen egykor volt népek/nemzetek nyelvéről szinte semmit se tudunk, a nevük mégis fennmaradt.⁴⁰ A példalózás után a kezdő kérdésére is visszatért, és határozott állást foglalt. „A’ nemzet és nyelv között tehát ne a nyelv legyen az első, hanem a nemzet: mert nem a’ nemzet van a’ nyelvért, hanem a’ nyelv a’ nemzetért.” A nyelv csupán eszköz.⁴¹

Másként vélekedett erről 1832-ben Vajda Péter. „A’ nemzet fő bélyegének a nyelvet mondjuk. A’ nyelvtől veszi nevezetét a’ nemzet és viszont; a’ nyelv és nemzet annyira összeforrott, hogy ezt ama nélkül nem képzelhetjük; nyelvével együtt kivesz a’ nemzet; a’ nemzettel közönségesen a’ nyelv is.”⁴² A német eredetiből magyarrá tett „Közhasznú Esmeretek Tára” 1833. évi 8. kötetében is ez állt a „nemzet” címszó alatt. „A’ nyelv őrzi a’ nemzet egységét, tulajdonságait, sajátosságait, a’ nyelv védi a’ nemzeti lételt; ő kihalván kihal a’ nemzet.” A nyelv köti össze a tagjait, az különbözteti meg őket más nemzetektől.⁴³ A nemzet és nyelve kapcsolatáról értekezett egy 1839-es cikk is. Szerzőjének megállapítása szerint egyedül a nyelv az, ami az embereket összeköti. Az azonos nyelv teszi

36 Minden Gyűjtemény 1790: XVIII. levél 283.

37 Budai 1805: 40.

38 A’ Nemzeti Culturáról közönségesen... 1817: II. (folytatás) 4.

39 Kell-e féltetni a’ magyar nyelvet... 1824: 12. sz. 63.

40 A. J. 1827: II. 24.

41 A. J. 1827: II. 33.

42 Vajda 1832: VI. 62.

43 Közhasznú Esmeretek Tára... 1833: VIII. 273.

a nemzetet (ami szerinte „nem egyéb csupa képzeletnél”) nemzetté. A nemzet/nemzetiség élete ugyanúgy azonos a nyelve életével, mint ahogy a halála is.⁴⁴

Komory Dávid még a reformkor végén is határozottan állította, hogy az évszázados viszontagságok közepette a nyelv „egyedül jutott ránk ősi örökségül. Ez tehát egyedüli keleti talizmánunk! egyedüli nemzeti kincsünk mely minket a világ összes népeitől megkülönböztet, s mely nélkül minden lehetnénk, csak nem igaz magyar.”⁴⁵ A nyelv tehát a nemzet és a nemzetiség alappillére, s mint ilyen, a nemzeti karakter egyedüli őrzője és kifejezője.

Az előbb hivatkozott „Közhasznú Esmeretek Tára” már átvezet bennünket a többtényezős elméletek felé. A „nemzet” címszava ugyan kiemelt fontosságot tulajdonított a nyelvnek, de mellette az **eredetet/származást**, sőt az éghajlatot is fontos (nemzetet és nemzeti karaktert) formáló és fenntartó tényezőnek tekintette.⁴⁶ A kulturális reformkorban tehát olyan elméleteket is igen gyakran találni, amelyek a nyelv mellett, sőt a nyelv primátusától függetlenül, más tényezőket is a nemzeti karakter hangsúlyos alkotóelemeinek tartottak. Jó példája ennek már Batsányi János írása is 1790-ben. A fiatal költő az **erkölcsöket** és a **szokásokat** is megemlíttette (egy Forgách Miklósnak írott levelében): „A’ nemzeti nyelvnek el-hagyatásával el-hagyattatnak a’ nemzeti erköltsök, szokások, – a’ Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető béléyege”.⁴⁷ Vagyis a nyelv ugyan a nemzet alappillére, de nem a nemzet és a nemzeti karakter egyedüli fontos őrzője és kifejezője.

Ugyanebben az évben Decsy Sámuel sem hagyott kétséget a felől, hogy a „magyarság” legfontosabb megtartója, illetve kifejezője a kiművelt magyar nyelv, hiszen „a’ magyar nyelv a’ magyar szível (értsd: szívvel – K. L.) el-válhatatlanul öszve vagyon kötve”.⁴⁸ Másrészt viszont azokat a magyar főrendeket is ostromozta, akik nemcsak a magyar nyelvet cserélték idegenre, hanem a „szép magyar **köntöseiket**” és őseik „ártatlan” életmódját, **erkölcsseit** is levetkőzték.⁴⁹ Nem sokkal később Osvald Zsigmond is a nemzeti karakter több tényezőjét sorolta fel. Haldoklónak látta „Nemzeti tulajdonságinkat (Characterunkat)...”, és a nemzet régi jó **erkölcsseinek**, helyes **szokásainak**, **nyelvének** és **viseletének** megtartására hívta fel a figyelmet. E négy komponens közül azért ő is a nyelvet és az öltözetet emelte ki. Idézzük: „Egyébb aránt is már az idegen Nemzetek előtt annyira leszállott betsületünk, hogy nyelvünknek ‘s viseletünknek megtagadása miatt tsaknem Nemzeti nevezetünket is el vesztettünk, az állítván majd mindenek, hogy hazánkban a’ mi kevés Magyar Nép vagyon, az is már nagy részint más Nemzetté változott.”⁵⁰

44 Értékezés... 1839: V. 8.

45 Komory 1847: 233.

46 Közhasznú Esmeretek Tára... 1833: VIII. 273.

47 Debreczeni 2001: 532.

48 Decsy 1790: 125–126.

49 Decsy 1790: 68–69.

50 [Osvald] 1792: 22, illetve 16.

Láthattuk tehát, hogy a kulturális reformkor idején a nyelv mellett a nemzetinek tartott öltözet/köntös/dolmány/ruha is kiemelt fontosságú szerepet kapott a nemzeti karakter alkotóelemei között. A Szent Korona hazahoza-talának (1790) tiszteletére írott egyik versben ez olvasható: „Hogy ha szö-
vetkezel az idegen szívvel,/ Anyai-nyelvedet, 's 'a dolmánt az övvel/ Illyenek
kedvéért meg-veded nagy fennyen”.⁵¹ A számtalan példa között Csaplowics
Jánosra is hivatkozhatunk, aki egy, az etnográfiai értekezését (1822) ért bírál-
latra feelve a ruha és nemzeti karakter kapcsolatáról így vélekedett. „De
még a' lobogós fehér ruhájában is a' magyarnak- meg van ez a' Charactere.”⁵²
Egy évvel később Svastics Ignác is ezt fejtegette. „Nemzetünk nem csak az
ő Nemzetiségét szülő Nyelvével, hanem Öltözetével is... megkülönböztette
magát egyéb Nemzetektől...”⁵³

A reformkori szerzők természetesen nemcsak a sajátos nyelvet és öltözetet tekintették a nemzet és a nemzeti karakter megkülönböztető jegyeinek, hanem a (többnyire más komponensekkel vegyes) ételeket is. Rumi Károly György „historiai vizsgálódás”-ában néhány etnikum/nép (köztük a magyarok) eredetével, és sajátos, megkülönböztető ételeikkel foglalkozott 1817-ben. Rámutatott például arra, hogy a kultúrában előrehaladó népek és emberek életmódja hamar megváltozhat. Önként, vagy a klíma, illetve bizonyos kormányzati kény-
szerek hatására más szokást vehetnek fel. Ezért a népek származásának a vizsgálata során az életmód „erősen” nem vehető figyelembe. Ám a tanulatlan, saját szokásaihoz állhatatosan ragaszkodó köznép „ótsó” ételeit a származása megállapításához az etnológusnak vizsgálnia kell.⁵⁴ Rumi közbevetőleg meg-
említette, hogy az ételek mellett a **szokások** és a **nyelv** hasonlósága az együt-
tes bizonyíték arra, hogy a kukoricaliszból készített ételekkel élő olasz és oláh
nép egy eredetű.⁵⁵ A tót/szláv népek/nemzetek (horvátok, szerbek, bosnyákok
stb.) azonos származásáról pedig a kásaételeik tanúskodnak.⁵⁶ A magyarokat
illetően a szerző nem hagyott kétséget a felől, hogy „a' Tatároktól származtak,
ezeknek számtalan szokásaik még mai napon is fenn vagnak”.⁵⁷ A lótenyésztés
szeretete és a ló derekas megülése mellett ezt bizonyítják: a pásztorok módjára
főzött gulyáshús, a ló- és csikóhús fogyasztása (főleg a jászoknál és kunoknál),
a szalonna magában vagy káposztával és a szárított marhaganéjból készí-

51 A' Magyar Sz. Korona' haza-jövedelekor... 1790: XXI. levél 329.

52 Csaplowics 1822: V. 114.

53 Csétsenyi Svastics 1823: 350–351.

54 Rumi 1817: VI. 36.

55 Rumi 1817: VI. 36–37. – A szokások és a nyelv említése miatt Rumi elméletét akár több-
tényezősnek is tekinthetnénk. Ám ama tény miatt, hogy a cikkében kizárólag az ételek
hasonlóságára építi bizonyos népek közös eredetét, rokonságát, megszorításokkal
mégis nevezhető akár egytényezős elméletnek is.

56 Rumi 1817: VI. 37.

57 Rumi itt ellentmondásba keveredett korábbi állításával, miszerint a kulturális fejlő-
déssel a népek életmódja és szokásai változnak, amelyeket tehát a származás vizsgá-
latakor figyelembe venni „erősen” nem lehet.

tett tüzelő. „Ezen utolsó szokás aligha vagyon más Nemzeteknél; a' Tatároknál pedig... most is fenn vagyon.”⁵⁸

1831-ben Mindszenty Antal az ételek mellé más komponenseket is beemelt. Meglátása szerint a magyar nemcsak a szülőföldjéhez, a **szokásaihoz**, az életmódjához, a **nemzetiségéhez** és az **alkotmányához** ragaszkodik, hanem az ételeihez is. Ez (és a többi) „második természetű, sőt élete erejévé változott”. Lábjegyzetben ehhez az alábbi információt is hozzáfűzte: „Ha a' Magyar a' jó zsíros eledeleken 's jó borain nevelkedvén fel, a' külföld sovány ételeihez... nem szokhatik, és életerőt adó magyar ételeit nem felejtheti”.⁵⁹

Mondanunk sem kell, hogy a magyarok nemzeti ételeiről már jóval korábban is értekeztek. Szirmay Antal egy 1804-es latin–magyar nyelvű könyvében jó néhány – nomád életből átörökített, Ázsiából hozott, zömmel káposztás – „magyaros” ételt sorolt fel. Ezek: káposztás hús szalonnával (ez a legelső, a legjobb), káposzta paradicsommal, kolbással (ez a második legfontosabb), kaszálé (a harmadik), hajdúkáposzta, illetve kása, fordított kása (ami szkíta eredetű), töltött káposzta, kolozsvári káposzta, kapros káposzta, gulyáshús (bográcsban), szalonna.⁶⁰

Chá(s)zár András „A magyar nemzethez” intézett írásának (1806) címlapján ez a mottó olvasható: „Mihelyt Ruhát, Nyelvet, és szokást el-hagytok: Azonnal meg-szűntök lenni; a' mik vagytok”. (Mátyásy József)⁶¹ Majd így folytatta: a magyar nyelv kiművelése nélkül „oda le'sz Magyar; ha nem le'sz Magyar, ha lesz – is, nem a' le'sz: a' minek lenni kellene; vagy, a' mi lehetne”.⁶² A **nyelv** mellett szerinte a **ruha**, a **zene** és **dal**, valamint a **szokások** is fontosak. A lényeg az, hogy: „A' Magyar kenyeret evőnek kívül belül, elől, 's hátúl, testestől 's lelkestül Magyarának kell lenni.”⁶³ Kész csoda, írta G. Teleki László 1806-ban, hogy a magyar nemzet az évszázados viszontagságok ellenére is „nyelvével, köntösével, szokásaival, és köz Társasága Formájával (a kiemelések tőlem – K. L.) együtt egészen el nem enyészett”.⁶⁴ Chá(s)zár, Mátyásy, Teleki és a többiek egyaránt (a Bessenyei Györgytől is merítő) Decsy Sámuel „Pannóniai Féniksz”-ének gondolatát visszhangozták. Chá(s)zár hivatkozott is rá: „Még a Magyar, Magyar nem lesz: addig a' Magyarának álló Országá nem lesz”.⁶⁵

Vedre István 1822-ben nemcsak a **nemzeti lélekkel**, **erkölcsökkel** azonosított nemzeti karaktert megfertőző idegen öltözetet, idegen nyelvű könyveket, újságokat, idegen nevelők által terjesztett „ocsmányságok”-at ostromozta, hanem az

58 Rumi 1817: VI. 39.

59 Mindszenty 1831: 132.

60 Szirmay 1804: 52–54.

61 [Chá(s)zár] 1806: 1.

62 [Chá(s)zár] 1806: 4.

63 [Chá(s)zár] 1806: 22, illetve 21.

64 A' Magyar Nyelv elé mozdításáról...1806: 13.

65 [Chá(s)zár] 1806: 20.

idegen **táncot, zenét, játékot** és **szórakozás**módot, illetve ezek majmolását is.⁶⁶ A korai konzervatív gondolkodású szerző még a **bajuszt** („bauszt”-t) is a magyar nemzeti karakter külső kifejezői közé emelte.⁶⁷ Ugyanebben a folyóiratban jelent meg ugyanekkor Csaplovics János korszakos jelentőségű, több folytatásból álló etnográfiai értekezése, amelyben a teljességre törekedve gyűjtötte össze az államban élő sokajkú lakosság népi/nemzeti vonásait meghatározott rendezőelvek szerint. Például: **települési, lakóhelyi, gazdálkodási sajátosságok; mezőgazdasági termékek, táplálék, munkavégzés, foglalkozás; öltözet, zene, tánc; nyelv, erkölcs** stb.⁶⁸

1823-ban nem volt ilyen alapos és átgondolt az a K. J. szignójú szerző, aki – Csaplovicstól sokkal megengedőbb módon – egyenesen azt állította, hogy az igaz magyarnak (vagyis annak, aki a magyar géniust a kebelében hordja) „mindenütt és mindenben caractere van”. Hevenyészve meg is nevezett néhány (állandónak vélt) általános karaktervonást: **nyelv, beszéd, járás, evés, ivás, „gyönyörködés”, életmód, munka, házi szokások**.⁶⁹

A „Tudományos Gyűjtemény” 1826. évi 1. számában egy ugyancsak névtelen szerző a nemzeteket egymástól megkülönböztető, saját tulajdonságai között több külső természetűt is megjelölt. „Illyenek: a’ **nyelv**, a’ közös hagyomány, az **erkölcs**, a’ **polgári, és hadi szokás**, a’ **ruházat**; ezeknek eggyezése a’ nemzeteknek egységét szint olly nyilván hirdeti mint az Iróknak tudósítása, ha a’ **leszármozgatás** (a kiemelések tőlem – K. L.) is hozzájuk járúl”.⁷⁰

Kossovich Károly 1842-ben úgy látta, hogy az erkölcsi, lelki természetű nemzeti karakter szent ereklyéje nélkül a nemzet megszűnik létezni. Néhány külső alkotóelemet ő is felsorolt: **nyelv, öltözet, szokások és életfoglalatosságok**. Ezek idegenné válása a nemzet elhagyásával egyenértékű, „egyszersmind a nemzeti caractert egyedüli kitüntető bélyegöket, örökre vesztek el a nemzetek”.⁷¹

Edvi Illés Pál „Népszerű földleírás”-a (1844) a magyar nemzetiség alábbi komponenseit különböztette meg: a nemzet „fő hajlandóságá”-nak nevezett „karakter” és az ettől elválaszthatatlan **nyelv, ruha, szokások, tánc, dalok, muzsika, ünnepek, multságok, emlékoszlopok** és **nemzeti színek**.⁷²

66 Vedres 1822: XI. 62–66.

67 Vedres 1822: XI. 70.

68 A közelmúltban ezeket a felsorolt és fel nem sorolt sajátosságokat egy áttekinthető táblázatba foglaltuk. Kiss 2021: 175–181.

69 K. J. 1823: VII. 14.

70 [Y] 1826: I. 4, 16, 42, 44.

71 Kossovics 1842: 35–36. Egy évvel később a magyar nemzeti táncról írott cikkében egy álnevű szerző azt állította, hogy a nemzetiségnek vannak belső jellemzői és kitüntető külső bélyegei. Ez utóbbiak a belső jellemzők ismertetői, sőt kifejezői, ami miatt „nemzeti sajátosságoknak neveztetnek”. [Szilágy] 1843: 109.

72 Edvi Illés 1844: 82.

Állandóság vagy változékonyság? Az éghajlat (és egyéb tényezők) szerepe

A reformkori szerzők szinte mindegyike meg volt arról győződve, hogy a magyar nemzet (és természetesen annak karaktere is) már a honfoglalás előtt kiforrott formában létezett. Közéjük tartozott Döbrentei Gábor is, aki 1811-ben a magyar nyelvről értekezve (ez a cikk csak 1828-ban jelent meg) azt hangoztatta, hogy a magyar már akkor „egy magában kiformált Nemzet” volt, amikor a hazáját fegyverrel elfoglalta. „Erre mutat az ő nyelvének állandósága”, ami ma is az, ami az első vezérek és királyok alatt volt. Ugyancsak „egy kiformált Nemzetet mutat az-is, hogy Polgári-szerződésének alkotmányát eredeti épségében mind eddig fenntartotta”.⁷³

A kérdés inkább az volt, hogy mennyit változott az idők során. Az egyik leg-tömörebb, lényegre törő, bár kifejtetlen választ Magda Pál nyújtotta 1819-ben, amikor határozottan leszögezte, hogy: „A Magyar Nemzet Asiából származott; de magára ruházta az Európai culturát, a' nélkül, hogy a' characterjét egészen levetkezze volna”.⁷⁴

Szinte teljes egyetértés volt abban, hogy a legrégebbi karaktervonások ázsiai eredetűek. Ennek egy sajátos változatát képviselte a „Tudományos Gyűjtemény” már többször hivatkozott – a „tót” szerzők állítását (miszerint a magyarok a földművelést is a már itt élő tótoktól tanulták) burkoltan vitató – cikkírója. 1823-ban azt próbálta alátámasztani, hogy a magyarok már a honfoglalást megelőzően sem voltak teljesen nomádok, hiszen a ló- és marhatartás mellett jól ismerték és gyakorolták a földművelést és a szőlőtermesztést is. Erre az állításra épült a nemzeti karakterrel kapcsolatos álláspontja. „Mikor a' mi Nagy Atyáink Európába által jöttek: már akkor hoztak magokkal tellyesen kifejtődött nemzeti Charactert, és meghatározott nemzeti Constitutiót.” A magyar „Genius”-tól (ami szerinte a nemzeti karakter hordozója, illetve kifejezője) vezetve nem véletlenül foglalták el „győzödelmes karral” a Duna-Tisza két partján éppen a géniuszuknak (lelküknek, karakterüknek) legmegfelelőbb területeket: „a' végzetlen sík földet, a' hol feküdtek a' kövér legelők, a' zsíros szántó földek, a' jeles szabású hegyek és halmok a' bor természetére”. Kevés gondolkodással is belátható tehát – folytatta –, hogy „ebből a' lakhelyt választásból is kihozhatjuk, hogy milyen Geniusa lehetett a' Magyaroknak? 's mitsoda élet módjára való hajlandóságot hozott légyen magával Európába?”⁷⁵ A cikk ez utóbbi, központi gondolatát nem sokkal később újból megismételte, mondván: „Így tehát, már a' lakhely választásban egészen kinyomta magát a' mi Nagy Atyáinknak lelke és belső hajlandósága.”⁷⁶ Éppen ez a – magyar vérébe rögzült – földművelési hajlandóság (amit tehát nem a tótoktól tanultak meg a magyarok) a magyar

73 Döbrentei 1828 (1811): 1740.

74 Magda 1819: 66.

75 K. J. 1823: VII. 14.

76 K. J. 1823: VII. 15.

génusz és nemzeti karakter lényege – szögezte le határozottan.⁷⁷ Ez a síkságot kedvelő belső hajlandóság a lovas nomád ősatyákkal is összeköt, hiszen azért „választotta a’ Magyar a’ sík földet; mert a’ véribbe volt az a’ gyönyörűség, hogy az ő déltzeg paripájin sok határt benyargalódzhasson”.

A Kárpátok hidegebb és természetlenebb térségeiben élő tótokkal polemiáló szerző tehát összességében úgy ítélte meg, hogy már a honfoglalás korabeli magyarság karaktere is kettősséget mutatott. Egyaránt voltak benne ázsiai nomád (idilli pásztorkodás, marhatartás) és „európai” (szántás-vetés, gazdálkodás, bortermesztés) vonások. Ez ugyanis „mind a’ véribbe volt a’ Magyarnak, és ezt a’ vért magával hozta Ásiából”.⁷⁸ Nem tagadható ugyanakkor – folytatta –, hogy az évszázadok során a nemzeti karakterek megváltozhatnak. De nem szabad elfelejteni – tette hozzá –, hogy egy zseniális és nagymértékben eredeti nemzeti karaktert és életmódot az idegen hatások csak megjavíthatnak, tarkíthatnak, „de az eredeti biljeget ki nem törölhetik abból”.⁷⁹ Hasonlóan vélekedett erről 1836-ban a „Hasznos Multságok” cikkírója is, aki szerint „a’ népfajok’ nemzeti bélyege öröklük századokon keresztül; változik ’s módosul, de el nem enyészik”. De a „mai nemzetiségek” jövőjét illetően komoly kétségei voltak. A vegyüléseknek, összeolvadásoknak milyen következményei lesznek? – kérdezte bizonytalanul. A kölcsönhatásoknak teljes elenyészés lesz-e a vége, vagy mi lesz velük, mi lesz belőlük?⁸⁰

Teljesen más véleményen volt a magyarok elődeiről és a nemzet régiségéről a tankönyvíró Edvi Illés Pál 1837-ben. Szerinte ugyanis teljesen bizonytalan, hogy a hunok, avarok, szkíták és törökök a magyarok rokonai és elődei voltak-e. Úgyhogy „a’ Magyaroknak históriája tulajdonképpen csak ott kezdődik, mikor világosan e’ név alatt *Magyarok*, ez országba bevándoroltak”.⁸¹ A már többször hivatkozott K. J. még határozottabban fogalmazott 1823-ban. Egyrészt igenelte a honfoglalás előtti magyarok kedvező színben való feltüntetését (beleértve nemzeti karakterüket is). Másrészt viszont leszögezte, hogy a magyarok honfoglalás előtti története kapcsán „kértelenek vagyunk csak tapogatódni a’ setétben”. Itt „már csak gondolomra kell Őseinkről ítélnünk”.⁸² Három évvel később lényegében Kölcsey Ferenc is ezt fogalmazta meg. A „búsongó karakterű” magyarok elődeiről ugyanis megállapította, hogy: „Attilától fogva Almosig századokon keresztül semmit sem találunk a’ mivel nemzeti érzésünket összeolvaszthatnók”.⁸³ Nem így gondolta ezt Horvát(h) Endre téti plébános. Nem szűkösek a korai magyarokról tudósító források, ellenkezőleg! „Nincs könnyen egy nemzet a’ Magyaron kívül, melly a’

77 K. J. 1823: VII. 19.

78 K. J. 1823: VII. 15.

79 K. J. 1823: VII. 16.

80 Nemzeti különösségek 1836: 4. sz. 29.

81 Edvi Illés 1837: 541.

82 K. J. 1823: VII. 4., 5.

83 Kölcsey [Cselkövi] 1826: 1. rész 37.

maga eredetéről annyi hazai és külföldi, értő és nem értő Írókat, fejtegetőket, ágoztatókat számlálhatna”.⁸⁴

Természetesen léteztek olyan nézetek is, amelyek a keresztény Európában megtelepedett magyarság ázsiai eredetéből fakadó – jobbára feltételezett, az európai környezetben is megőrzött – karaktervonásainak időközbeni változásaira vagy egyes ősi vonások megszűnésére hívták fel a figyelmet. Közéjük tartozott Kölcsey Ferenc is, aki 1826-ban megállapította, hogy a magyarok „sok Európai szint vettek fel, 's egyszersmind sok nem Európait megtartottak; de ez utólsók csak fél századdal előtt is sokkal szembetűnőbbek voltak mint most”.⁸⁵

Mások a feltételezett, ősi karaktervonásokat próbálták meg rekonstruálni, illetve bizonyítani különböző módokon. A reformkori szerzők egy része többnyire egyetlen (abszolútizált, legalább is kiemelt fontosságúnak tekintett) vagy néhány tényezőnek tulajdonította az emberek, népek, kultúrák, karakterek közötti különbségeket, még ha többnyire nem is vonták kétségbe egyéb tényezők befolyását sem. Közéjük tartozott a „Tudományos Gyűjtemény” – nemzeti kultúráról hosszan értekező, „régibölcsek”-re (görög forrásokra) hivatkozó – szerzője is, aki az éghajlatnak („égmérséklet”-nek, klímának) tulajdonított ilyen központi fontosságú szerepet 1817-ben. Meglátása szerint a levegő milyenségének és – ma úgy mondanánk – a földrajzi környezetnek (vizeknek, hegyeknek, pusztaságoknak) „szembetűnő ereje vagyon a' Nemzetek' gondolkodására, erkölcsére, munkásságára, characterére, valamint külső formájokra, színökre, élelmökre, életek' módjára, nyelvökre és temperamentumokra nézve”.⁸⁶ Rámutatott arra is, hogy az öltözködést ugyan a klíma befolyásolja, ám a ruha egyúttal a nemzeti kiműveltség és karakter fokmérője, kifejezője is.⁸⁷ Nem feltétlenül igaz tehát a mondás, hogy „nem a ruha teszi az embert”. A ruha ugyanis kinek-kinek az értékéről, ízléséről, erkölcsiségéről és karakteréről is árulkodik. A csinos, díszes, tiszta ruha általában rendszeretetre, gondosságra, józanságra utal. Ellenben a piszkos, szennyes, illetlen színű ruhájúak tunyák, gondatlanok, otrombák (idomtalanok).⁸⁸ A szerző nem értett egyet sem Helvetius és Hume (az éghajlat befolyását leki-csinylő vagy tagadó), sem Montesquieu (az éghajlat szerepét eltúlzó) nézetével. Rámutatott, hogy „a' Clima befolyásának hathatósága mérsékelteket, sőt gyakran megis győzzetetik más befolyó okok' egygyütt munkálkodása, vagy éppen ellentállása által”. Ilyen befolyásoló oknak tekintette például a despotikus kormányzati rendszert (amely a legkedvezőbb éghajlat alatt élő görögök-

84 Horvát(h) 1823: II. 3.

85 Horvát(h) 1823: II. 47.

86 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 30.

87 Az éghajlat és az öltözet, illetve az öltözet és a nemzeti karakter közötti összefüggést így magyarázta. „A' honnyi köntösnek idegen ruhával felcseréltetése nem csak a' Nemzeti Characternek kisebbségével jár, hanem az egészség veszedelmével is: mivel a' nemzeti ruha a' Clima kívántatásához szokott alkalmaztatni.” A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 40.

88 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 40.

nél tapasztalható), az alkotmányt (a franciáknál) vagy a virágzó kereskedést, „polgári serénység”-et (a ködös, borús klímájú briteknél).⁸⁹

Hasonló állásponton volt jó tíz évvel később Szigeti Gy. Mózes is, aki szerint a természet örök határvonalat húz az emberek közé, s különösképpen az éghajlat (klíma) meghatározó. Alig van olyan körülmény, amely „annyira befolyyna a’ Nemzeteknek nem-csak Karakterekbe, hanem színekbe is, mint az ég-hajlat”, amely ellenkező karakterűekké és érzésűekké teszi az embereket. Ám nemcsak ennek van szerepe, hanem az életmódnak, a nevelésnek, a nyelvnek, a köntösnek, a kultúrának, az igazgatásmódnak, a társalkodásnak és a törvényeknek is. Ezek együttesen okozzák „az annyiféle Nemzeti külömbiségeket”.⁹⁰ Ezek jellemzését követően felszólítással fordult a magyarokhoz. „Hazám nagy Fijai halljátok-meg e’ rövid felsohajtást, ’s őrizzétek elfajúlástól e’ Honni nagy kincseket, ’s tartsátok fenn ez-által Nemzetiségteteket, Ásiából hozott ősi Karakterteket, nagy és dicső tulajdonságtokat.”⁹¹

Az „Athenaeum” folyóirat ismeretlen szerzője (1837) is – egy előző évben megjelent francia (bordeaux-i) cikk alapján – az éghajlat emberre gyakorolt befolyását fejtegette. Megállapította, hogy a Föld különböző térségeiben „arcz-szerkezetre, mérsékményre (temperamentum), betegségekre, erkölcs- és szokásokra nézve különböző népekre akadunk”. Ezek az árnyalatok „az éghajlatok’ befolyásától származnak”.⁹² Nem sokkal később, külföldi (görög, latin; német, francia, amerikai) irodalmak bevonásával Katona Géza is kiemelt, de nem kizárólagos fontosságot tulajdonított az éghajlatnak/égaljnak, ami „egy-egy ember, és egész nemzet’ szellemi ’s testi jelvonataira, valamint egészségi viszonyaira is” kitűnő befolyást gyakorol.⁹³ Definíciója szerint: „Föld, víz, tájhelyzet, légkör, légmérséklet (értsd: hőmérséklet – K. L.), földrajzi hossz, és szélesség’ tulajdonainak összesége alatt, szoros értelemben: é g a l j a t, vagy é g h a j l a t o t szoktunk érteni”.⁹⁴

Katona azonban a „középút” jegyében tudatosan óvakodott a szélsőségektől, vagyis mind az éghajlat emberi testre és lélekre, illetve a „nemzeti sajátosságok”-ra gyakorolt túlzó, mind az azt alábecsülő felfogástól.⁹⁵ Számos esetben ugyanis nem lehet eldönteni, hogy bizonyos saját(os)ságok közül (s itt a japánokat hozta példának) „mellyiket tulajdonítsuk már az égaljnak, mellyiket a’ kormányzási rendszernek, vagy az életmódnak... stb., nem könnyű eldönteni”. Az éghajlat ugyanis „nem kényszerít, hanem csak hajlamít” (hajlamossá tesz).⁹⁶ Mindenesetre két főjel „bélyegzé a’ külön égalj’ lakóit, úgymint: a’ bőr színe,

89 A’ Nemzeti Culturáról közönségesen 1817: I. 32–33.

90 Szigeti 1828: VII. 1770.

91 Szigeti 1828: VII. 1780.

92 Az éghajlat’ befolyása az emberre 1837: 22. sz. 169.

93 Katona 1840: 34. sz. 531.

94 Katona 1840: 34. sz. 529.

95 Katona 1840: 34. sz. 529.

96 Katona 1840: 34. sz. 530.

és a' termet' nagysága".⁹⁷ Cikke második részében, mintegy összefoglalásként, Katona megállapította, hogy: „Nem állítjuk vakmerően, mintha a' nemzeteknek mind ezen jellemei csupán az égalj befolyásától származnának”. A nép szellemét sok körülmény módosítja. Az égalj csak közvetve módosít ugyan, de mindazonáltal – figyelmes vizsgálat után és részrehajlás nélkül – tökéletesen meggyőződhetünk arról, hogy „az égaljnak legnagyobb szerepe van e' tárgyban”.⁹⁸

1842-ben Fényes Elek is összetettebbnek látta ezt a problémát. Szerinte a magyar nemzeti karaktert (is) igen bajos lefesteni, mert az éghajlat, a törvények, az életmód, a szokások, a nemzeti viszontagságok, a vallás, főként pedig a műveltség nagyban befolyásolják, néhány ponton megváltoztatják. Ám van néhány olyan fő vonás (mint például a napkeleti eredet vagy az ebből következő vérmérséklet), „mellyek a' nemzet természetében, 's származásában mélyen gyökeredznek, 's így inkább állandók”.⁹⁹

A gazdag példalózást, s egyúttal jelen írásunkat is, Komory Dávid „Honderű”-ben közölt 1847-es írásával zárjuk. Katonához vagy Fényeshez képest kevésbé volt rugalmas és felkészült. A nemzeti jellem változásában ugyanis a megváltozott klímának tulajdonított „roppant befolyás”-t, de mellékesen, elnagyolt módon azért az évszázados viszontagságokat és egyéb körülményeket, egy szóval „a kor tarka szellemé”-t is megemlítette.¹⁰⁰

FORRÁSOK

- A. J. 1827: A' Nemzetiség és a' Kultúra. *Tudományos Gyűjtemény*, II.
 A' Magyar Házi-barát. Egy közhasznú házi 's gazdasági kalendáriom 1834: Kassa.
 A' Magyar Házi-barát. Egy közhasznú házi 's gazdasági kalendáriom 1835: Kassa.
 A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak 1806: Pest.
 A' Magyar Nyelvnek a' Magyar Hazában való szükséges voltát tárgyzó Hazafiui ELMÉLKEDÉSEK 1790: Bécs. <https://books.google.hu/books?id=tLJeAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2021. 04. 18.)
 A' Magyar Sz. Korona' haza-jövedelekor készített Vers 1790: *Mindenes Gyűjtemény*, XXI. levél.
 A' Nemzeti Culturáról közönségesen 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen. (folytatás) 1817: *Tudományos Gyűjtemény*, I.
 Az éghajlat' befolyása az emberre 1837: *Athenaeum*. 22. sz.
 Baróti Szabó Dávid 1792: *Kisdéd Szótár*. Második kiadás, Kassa.

⁹⁷ Katona 1840: 34. sz. 535.

⁹⁸ Katona 1840: 35. sz. 548.

⁹⁹ Fényes 1842: 64–65. (maga az idézet: 65.)

¹⁰⁰ Komory 1847: I. félév 12. sz. 234.

- [Bessenyei György] 1778: *Magyarság*. (H. n.) https://www.europeana.eu/hu/item/92004/object_NKCR__66_J_000022_449C2G2 (A letöltés ideje: 2022. 02. 24.)
- Bessenyei György 1801: *Rómának viselt dolgai*. <http://mek.niif.hu/05500/05566/html/> (A letöltés ideje: 2022. 02. 24.)
- Budai Ésaías 1805: *Magyarország históriája a' mohátsi veszedelemig*. Debrecen.
- Csétsenyi Svastics Ignácz 1823: *Magyarok esmérete*. Pest.
- [Chá(s)zár András] 1806: *A' Magyar Nemzethez!* Nagy-Szombatban.
- Decsy Sámuel 1789: *Osmanografia, az az a' Török Birodalom... leírása*. 1. rész, Bécs.
- Decsy Sámuel 1790: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadó magyar nyelv*. Bécs.
- Döbrentei Gábor 1828 (1811): *A' Magyar-Nyelv. Felső Magyar-országgi Minerva*, június.
- Edvi Illés Pál 1837: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv...* Buda.
- Edvi Illés Pál 1844: *Népszerű földleírás két földképpel, történet- és törvénytán*. Pest.
- Értéközés a' nyelvek' és nemzetek' életéről és haláláról 1839: *Tudományos Gyűjtemény*, V.
- Fényes Elek 1842: *Magyarország statistikája*. Első kötet, Pest.
- Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. 15. füzet, 1790. március 2.
- Horvát(h) Endre 1823: *A' magyar nemzet nem finn származatú*. *Tudományos Gyűjtemény*, II.
- Hrabowsky Dávid 1841: Szóbirálat. *Athenaeum*, 43. szám.
- Katona Géza 1840: Ember, és nemzet különböző égalj alatt, szellemi 's testi jellemeiben. *Athenaeum*, 34. sz. (április 26.), 35. sz. (április 30.)
- Kell-e féltetni a' magyar nyelvet a' keveredéstől? 1824: *Tudományos Gyűjtemény*, 12. sz.
- K. J. 1823: Magyar Régiségek nyomozása. *Tudományos Gyűjtemény*, VII.
- Komory Dávid 1847: Magyar hitregetani eszmék. *Honderú*, 1. félév 12. szám.
- Kossovics Károly 1842: *Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejéig*. Buda.
- Kölcsey Ferenc [Cselkövi] 1826: Nemzeti hagyományok. Élet és literatúra 1. rész. *Közhasznú Esmeretek Tára a' Conversations Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva* 1833: 8. kötet. Pest.
- Mi az oka, hogy a' Külföldiek, és Hazánkban lakó Idegenek többnyire balúl ítélnék a' Magyar Nemzetről 1823: *Tudományos Gyűjtemény* 9. kötet.
- Magda Pál 1819: *Magyar Országnek és a' határőrző katonaság vidékinek statistikai és geographiai leírása*. Pest.
- Mindenek Gyűjtemény* 1790: XVIII. levél.
- Mindszenty Antal 1832: *Hazafiúi észrevétel*. Sas.
- Mokry Benjámín 1817: Próba Rajzolat az embernek főbb Karaktereiről, nevezetesen A' Nagy Karakterről. *Tudományos Gyűjtemény*, VIII.
- Nemzeti különösségek 1836: *Hasznos Multságok* 4. sz. január 13.
- [Osvald Zsigmond] 1792: *Az igaz hazafi...* Pest.

Philosophiai Műszótár 1834: Buda.

Rónay Jácint 2001: Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból (1847). In: Hunyady György (szerk.): *Nemzet-karakterológiák*. Budapest.

Rumi Károly 1817: Historiai vizsgálódások, és vélemények a' Gothok, Scythák, Bolgárok és Magyarok' eredetéről. *Tudományos Gyűjtemény*, 6. kötet.

Szigeti Gy. Mó'ses 1828: Nemzeti külömbség. Felső *Magyar-Ország* *Minerva*, VII. (június)

[Szilágy] 1843: A' magyar tánczról. *Athenaeum* 1. kötet.

Thaisz András 1819: Közönséges Észrevételek a' Nemzeti Characternek Megítélésére különösen pedig a' Magyar Nemzetről hozott némelly Itéletekre. *Tudományos Gyűjtemény*, IX.

Törvénytudományi Műszótár 1847: Pest.

Vajda Péter 1832: Nemzetiség. *Tudományos Gyűjtemény*, VI.

Vedres István 1822: A' Magyar Nemzeti Lélekről egy két szó. *Tudományos Gyűjtemény*, XI.

Vitézi öltözet. *Mindenes Gyűjtemény* 1789: X. levél, 1790. XXI. levél.

[Y] 1826: A' Magyarok' régi lakhelyeiről Próbátétel. *Tudományos Gyűjtemény*, I.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Debreczeni Attila 2001: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6.

Kiss László 2021: Reformkori próbálkozások a „nemzeti karakter” meghatározására I. In: Kiss László (szerk.): *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae, Sectio Historiae*, Tom XLVIII. 53–68.